

ENDÜLÜS ARAP EDEBİYATININ GELİŞMESİNDE KADIN ŞAİRLERİN ROLÜ*

Ömer İSHAKOĞLU*

Öz

Endülüs yarımadasının yaklaşık 711 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle buradan ayrıldıkları tarih arasındaki uzun zaman zarfında ortaya konulan medeniyetin ihtişamının ve uygarlık tarihine getirdiği yeniliklerin hatırı sayılır bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Medeniyetin her alanında kendini iyice hissettirmeye başlayan bu yenilikler, edebiyat sahasında da kendini göstermeye başlamış ve sahip olduğu o muhteşem kültürün etkisiyle bu alanda önemli şahsiyetlerin yetişmesine vesile olmuştur.

Endülüs'te ortaya çıkan Arap edebiyatının gelişmesinde erkek şairlerin yanı sıra kadın şairlerin de hatırı sayılır bir rolü vardır. Kadın şairler, Doğu'da kurulmuş olan geleneksel Arap edebiyatına oranla Batı'da gelişen Endülüs edebiyatında daha çok yer bulmuş ve pay sahibi olmuşlardır. Siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatın her alanında söz sahibi olan bu kadın şairler, duygularını gayet açık bir şekilde ve tam bir özgürlük içerisinde dile getirmişlerdir. Öyle ki kaleme alınan bu şiirler arasında yer alan bazı beyitler, önde gelen Arap şairlerinin meşhur beyitleri arasında yer almıştır.

Biz bu makalemizde, Endülüs Arap edebiyatı denince akla gelen meşhur erkek şairlerin gölgesinde kalmış bu kadın şairleri ön plana çıkararak, edebiyat dünyasında hak ettikleri ve layık oldukları konuma ışık tutmaya çalışıp şiirlerinden örnekler sunmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Arap, Edebiyat, Kadın, Şair.

Role of The Poetesses in The Development of Andalusian Arabic Literature

Abstract

It is known that -within the long period between the conquest of the Andalusia peninsula by Muslims, approximately by the year 711, and the date of their departure-, the magnificence of the civilization shown, and the novelties it brought to the history of civilization, possess a remarkable place. These novelties

*Bu makale, I. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (USOS 2017)'nde (İspanya, 18-24 Eylül 2017) tebliğ olarak sunulmuştur.

*Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (o.ishakoglu@gmail.com)

Makale Gönderim Tarihi: 28.11.2017

Makale Kabul Tarihi : 28.12.2017

NÜSHA, 2017; (45):149-172

that started to make themselves felt fairly in all fields of the civilization, also started to show themselves in the literature field and with the effect of that magnificent culture that they possessed, conducted bringing up of important personages in this field.

In the development of Arabic literature which showed in Andalusia, -as well as the poets-, the poetesses also have a reputable role. Poetesses, -compared to the traditional Arabic literature that is founded in the East-, found more place in the Andalusian literature that was developing in the West and gained share in. These poetesses who had a voice in every fields of political, social, economical and cultural life, uttered their emotions quite clearly and in a total freedom. So that, some strophes that exist in these poems that are written, appeared among the famous strophes of leading Arabian poets.

We, in this article of us, -featuring these poetesses who stay in shadow of the famous poets that come to mind when Andalusian Arabic literature is mentioned-, are going to endeavor to present samples from their poems, trying to shed light on the position they deserve and condign in the world of literature.

Müslümanlar tarafından yaklaşık sekiz yüz yıl boyunca (711-1492) hüküm sürülen İspanya’da kurulan medeniyetin adı olan Endülüs, siyasi tarih bakımından çeşitli dönemlere ayrılır. Bu ayırım, her alanda olduğu gibi edebiyat alanındaki gelişim evrelerini takip edebilmemiz bakımından da önemlidir.

Tarihçiler bu dönemleri şu şekilde ayırmıştır¹:

- 1- Fetih ve Valiler Dönemi (711-755)
- 2- Endülüs Emevileri (756-1031)
  - a) Emirlik Dönemi (756-929)
  - b) Halifelik Dönemi (929-1031)
- 3- Mülükü’t-Tavâif Dönemi (1031-1090)
- 4- Murâbitlar Dönemi (1090-1147)
- 5- Muvahhidler Dönemi (1147-1229)
- 6- Gırnata Benî Ahmer Emirliği (1238-1492)

Endülüs Şiirinin Doğuşu

Yukarıda adı geçen dönemlerin ilki sayılan Valiler Dönemi’nde henüz siyasi istikrar sağlanamaması ve iç çekişmeler yaşanması dolayısıyla edebiyat da fazla gelişme kaydedememiştir. Toplumun çalkantılı olması insanlarda tedirginlik yaratmış ve şiir söylemek için gerekli şartlar oluşmamıştır. Bu yüzden bu dönemde sayıları az olan şairlerin çoğunun Doğu’dan göç etmiş olduğunu görüyoruz. Bunlar arasında Ebu’l-Ecreb Ca’vene Farazdak’la aynı seviyede görülüyor ve Vali Ebu’l-Hattâr ise Endülüs’ün ‘Antara’sı kabul ediliyordu. Bu şairler şiirlerini her ne kadar mekân olarak Endülüs’te yazmışlarsa da eserleri şekil, üslûp ve tema bakımından Doğu’dakileri andırıyordu².

Endülüs Emevileri Dönemi’nde ise siyasi istikrara kavuşan ülke, Doğu’da yıkılan Emevî Devleti’nin (661-750) bütün birikiminin Endülüs’e taşınmasıyla oldukça güçlü hale geldi. Çünkü daha önce Doğu’da kurulmuş olan bu devlet, büyük bir medeniyetin mirasını taşıyordu ve artık bu miras Batı’da yani İspanya’da yeniden hayat buluyordu. Ayrıca ilim tahsil etmek için Doğu’ya giden Endülüslü âlimler de geri dönmeye başlamıştı. Bunlar arasında İmam Mâlik’in *el-Muvatta* isimli kitabının râvilerinden olan Yahya b. Yahya el-Leysî ve el-Makarrî’nin “Endülüs’ün âlimi” lakabını verdiği Abdülmelik b. Habib es-Selemî vardı. Bu ve benzeri âlimler, Doğu’nun esintilerini Batı’ya

taşımış ve el-Asma'î, el-Kisâî ve el-Ferrâ gibi âlimlerin kitaplarını Endülüslülere tanıtmışlardır. Ayrıca Halife ve Emirlerin ilmi ve edebi faaliyetleri desteklemeleri sonucunda Ebû Ali el-Kâlî gibi önde gelen âlimler, Doğu'nun edebiyatını Batı'ya nakletmişlerdir. Bunun sonucunda kültürel hayat hareketlenmiş ve yeni yetişmekte olan şairler kendilerine zemin bulmuşlardır. Endülüs'te başlangıçta Doğu'yu taklit etme şeklinde gelişen şiir, zamanla kendine has bir tavır ve özellik kazanarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Daha sonraki dönemlerde de sürekli gelişme kaydederek şekil, üslûp ve tema bakımından yeni ve orjinal türlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır³.

- Endülüs Şiirinin Özellikleri

Hiç şüphesiz Endülüs şiiri zamanla kendine has bir tavır ve özellik kazanarak şekil, üslûp ve tema bakımından yenilikler getirmiştir. Bu yeniliklerin ortaya çıkmasında İspanya'nın doğa ve tabiatının yanı sıra yaşam tarzı ve coğrafi konumu da etkili olmuştur. Doğudakine göre daha kolay ve anlaşılır bir dile sahip olan Endülüs şiiri, felsefe ve derin düşüncelerden uzaktır. Eşsiz doğa tasvirleri ve teşbihler zarif kelime ve kalıplar kullanılarak dile getirilmiş ve adeta insanın ruhunu okşamıştır. Kaleme alınan şiirlerin bestelenmeye de uygun olması için daha çok hafif vezinler tercih edilmiş ve muvaşşah ile zecal türü keşfedilmiştir⁴.

Ele alınan konulara gelince, Doğu'da yaygın olarak kullanılan medih, gazel ve hamriyyat temaları Endülüs'te de çokça ele alınmış, ancak hikmet ve zühd konuları terk edilmiştir. Vasıf ve tasvir konularında Endülüslü şairler Doğu'daki şairlere büyük oranda üstünlük sağlamış, bunun yanı sıra Endülüs'e has yeni temalar da ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında, Endülüs'te bir biri ardınca yıkılan Müslüman memleketleri için yazılan mersiyele başta gelir. Şair İbn Abdûn'un Badajoz şehrinde hüküm süren Benî'l-Aftas için yazdığı mersiye ile Salih b. Şerif er-Rundî'nin Endülüs için yazdığı ağıt buna en güzel örnektir. Bir diğer tür ise, içinde bulunulan zor şartlardan kurtulmak için diğer bölgelerin yönetici ve idarecilerinden yardım talep etmek üzere yazılmış kasidelerdir. Buna en güzel örnek şair Ebû Abdullah İbn el-Ebbâr'ın, Afrika'da hüküm süren Ebû Zekeriya İbn Ebû Hafs'tan yardım istemek için kaleme aldığı şiiridir⁵.

Endülüs'te oldukça büyük bir gelişme kaydeden diğer bir şiir türü ise, eğitici-öğretici yani didaktik şiir türüdür. Çeşitli ilim dallarında kaleme alınan bu şiirler, ezberlenmesi ve kolayca akılda kalması amacını taşımaktadır. Endülüslü şairler arasında İbn Abdurabbih, tarih ve aruz alanında, İbn Malik

ise nahiv alanında meşhur *Elfiyye* isimli kasidesini kaleme almış, eş-Şâtibî ise Kur'ân kıraatine dair manzum eserler vermiştir. Zamanla gelişen bu türdeki ilmi üslubu daha zevkli hale getirmek ve sıkıcılığını gidermek üzere bu şiirler gazel üslubu ile birleştirilmiş ve daha renkli hale gelmiştir. Bu türe İbn Ferah'ın Hadis terimlerine dair yazdığı şiiri örnek olarak verilebilir⁶.

Böylece Doğu'da doğup gelişen Arap şiiri, Endülüs'te daha da renkli bir hale gelmiştir. Coğrafi konum ve tabiatın da etkisiyle zarif şiirler ortaya koyan Endülüslü şairler, günümüzde de hâlâ adından söz ettiren sekiz yüz yıllık bir medeniyetin yansımalarını bizlere aktarmışlardır⁷.

- Endülüs'te Kadın Şairler

Daha önce de yukarıda bahsettiğimiz üzere Endülüs'te istikrarın sağlanması Endülüs Emevileri Dönemi'nde olmuştur. Her anlamda huzur, güven ve refahın yaşandığı bu dönemde kadınlar da hayatın her alanında kendilerine yer bulmuşlardır. Bu kadınlar arasında doktor ve öğretmenler olduğu gibi şairler de vardı. Hatta bir kısmı Doğu'dan göç ederek gelmişti. Bir rivayete göre halife Abdurrahman ed-Dâhil, Medine'den bazı kadın sanatçıları getirterek onlara bir yer tahsis etmiş ve sanatlarını Endülüs'te icra etmelerini sağlamıştı. Yine diğer bir rivayete göre sadece Gırnata şehrinde altmış bin kadın şair vardı. Bu şairlerin bir kısmı asil ailelerden diğer bir kısmı ise cariyelerden oluşmaktaydı⁸.

Genel olarak Arap edebiyatında erkeklerin gölgesinde kalmış olan kadın şairlerin yazdığı şiirlerin bir çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bunun sebepleri arasında, toplumda daha çok söz sahibi olan erkeğin ön plana çıkması, diğer taraftan savaş ve felaketler dolayısıyla ilmi ve edebi mahsullerin yok olması ve çok azının günümüze kadar ulaşması da gösterilebilir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen gerek Arap edebiyatını, gerek Endülüs tarih ve kültürünü, gerekse kadınların biyografilerini ele alan eserlerde, hem kadın şairlere hem de şiirlerinden örneklere rastlamak mümkündür. Örneğin Ebu'l-Ferec el-İsfehânî'nin *el-Eğânî* isimli eserinde yada el-Makarrî'nin Endülüs'e dair *Nefhu't-tîb* adlı eserinde bu örnekler mevcuttur. Ayrıca Merzubânî'nin *Eş'âru'n-nisâ* ve es-Suyûtî'nin *Nuzhetu'l-culesâ fi eş'âri'n-nisâ* adlı eserinde de şiir örneklerine rastlanılır⁹. Klasik dönemdeki bu eserlerin yanı sıra, modern dönemde yapılmış çalışmalardan da hareketle Endülüs Arap edebiyatına katkıda bulunmuş kadın şairleri ele alacağımız bu makalemizde, kronolojik bir sıra izlenerek ve tarihi dönemler esas alınarak hem biyografilere

hem de şiir örneklerine yer verilecektir. Böylece şiirde kaydedilen gelişmelerin tarihi seyri de izlenmiş olacaktır.

a) Emirlik Dönemi Kadın Şairleri

1- Hassâne et-Temîmiyye

Babası da şair olan Hassâne et-Temîmiyye, Akdeniz kıyısında bulunan Vera bölgesinde dünyaya gelmiş, iyi bir eğitim almış ve sonrasında daha çok edebiyata meylederek Endülüs'ün ilk kadın şairlerinden olmuştur¹⁰. Bir süre sonra babasının vefat etmesi üzerine zor durumda kalan Hassâne, dönemin yöneticisi olan Emir Hakem b. Hişâm'a sığınarak ondan yardım talebinde bulunmuş ve bu isteğini şu beyitlerle dile getirmiştir¹¹:

إنني إليك أبا العاصي موجعة   أبا المخشي سقته الواكفُ الـديمُ

قد كنت أرتع في نعماه عاكفة   فالـيوم آوي إلى نعماك يا حكم

أنت الإمام الذي انقاد الأتـام له   ومأكتـه مقاليد النهى الأمم

154 لا شيء أخشى إذا ما كنت لي كنفأ   آوي إليه ولا يعروني العدم

لا زلت بالعزة القعاء مرتديأ   حتى تذل لك العـربُ والعجم

Acılar içinde sana geldim, Ebu'l-Asî   Kimsesizin sahibi, nimetin yağmur gibi

Kesildi artık babamın nimetleri   Ey Hakem, nimetlerine muhtacım şimdi

Sensin insanların biricik önderi   Peşinden sürüklersin bütün milletleri

Hiç korkmam sen bana oldukça hâmi   Sığınırım sana görmem asla sefaleti

Boyun eğmeyen şeref ve izzet sahibi   Eğildi önünde hem Arabı hem Acemi

Bu şiiri çok beğenen Emir, Vera'daki yöneticiye haber gönderip Hassâne'ye maaş bağlanmasını ve gerekli yardımların yapılmasını emretti. Ancak Emir'in vefat etmesi üzerine belli bir süre sonra bu yardımlar kesilmiş ve Hassâne yeni Emir Abdurrahman el-Evsat'ın sarayına giderek bu durumu dile getirmiştir. Yeni Emir de daha önce babasının imzalamış olduğu kararı tekrar onaylayarak bu yardımların devam etmesini sağlamış ve Hassâne şükranlarını sunmak üzere övgü dolu şiirler kaleme almıştır.

Kimi zaman şikayet ve kimi zaman övgü dolu şiirler kaleme alan Hassâne, ihtiyacı olan yardımları talep etmiş ve bayan olması dolayısıyla karşı tarafı etkileyebilecek duygu dolu beyitler yazmıştır. Henüz Endülüs şiirinin kendine özgü özelliklerini kazanmadığı bir dönemde yazılan bu şiirler, Doğu'daki meslektaşlarının şiirlerinden izler taşımaktadır.

2- Kamer el-Bağdadiyye

Hicri 3. Asırda yaşamış olan bu şair, aslen Endülüslü olmayıp Doğu'dan hicret etmiş bir cariyedir. Edebiyata ve şiire olan merakı sayesinde efendisi İbrahim b. el-Haccâc'ın sarayında hem şiir hem de şarkılar terennüm etmiştir. Kamer el-Bağdadiyye, *el-'Ikdu'l-ferîd* isimli eserin sahibi Endülüslü meşhur edip ve şair İbn Abdurabbih ile aynı asırda yaşamıştır.

Şiirlerine örnek olarak efendisi İbrahim b. el-Haccâc'ı övdüğü şu beyitler verilebilir¹²:

إلى حليف الجود إبراهيم ما في المغرب من كريم يرتجي

أكل المنازل ما عداه ذميم أني حلت لديه منزل نعمة

*Bulamazsın Mağrip'te bir İbrahim gibi kerem sahibini
cömerdi*

Onun nimetlerine mazharım şimdi Övemem onun dışında hiçbir evi

Bağdat'tan göç etmiş olan Kamer el-Bağdadiyye, kendi vatanına olan özlemini şu beyitlerle dile getirmiştir¹³:

آه على بغداد وعراقها   وظبانها والسحر على أحداقها
ومجالها عند الفرات بأوجه   تبدو أهلتها على أطواقها
متبخرات في النعيم كأنما   خلق الهوى العذري من أخلاقها
نفسى الفداء لها فأي محاسن   في الدهر تشرق من سنا إشراقها

Ah! Irak'ın Bağdat'ı   Ceylanları, seher zamanları

Fırat'taki yeşil alanları   Gökteki hilal gerdanlıkları

Nimetleri, hoş kokuları   İffetli, temiz, pak aşkları

Feda olsun ona canları   Asırlarca aydınlatır ziyası

b) Halifelik Dönemi Kadın Şairleri

Emirlik döneminin devamı sayılabilecek bu dönemde, klasik Arap şiirinin yanı sıra Endülüs'e has bir üslup ve tarzın ortaya çıktığı görülür¹⁴. Halifeliğin başkenti olan Kurtuba'da gelişen bu şiirin belli başlı kadın şairleri şunlardır:

1- Aişe el-Kurtubiyye

Hicri 4. asrın şairlerindedir. Yaşadığı dönemde en bilgili ve maharetli edebiyatçılar arasında gösterilmiştir. Ayrıca güzel hattı dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'i istinsah etmiştir¹⁵. İrticalen şiir söyleme kabiliyetine sahip olan Aişe el-Kurtubiyye, bir gün Halife el-Muzaffer b. el-Hâcib el-Mansûr'un huzuruna çıkmış ve Halifenin yanında çocuklarından birini görünce irticalen şu beyitleri söylemiştir¹⁶:

أراك الله فيه ما تريد   ولا برحت معاليه تزيد
فقد دلت مخايله على ما   تُؤمله وطالعه السعيد
تشوقت الجياد له وهز الح   سام هوى وأشرقت البنود

Allah müriüvvetini göstersiz   Faziletleri hep devam etsin
Ümitleri hep yeşertsin   Talihi hep rast gitsin
Ata binsin, kılıç çeksin   Sancakları daim yükselsin

Bu beyitler, çok mübalağalı olmasına rağmen Aişe el-Kurtubiyye'nin irticalen ne kadar güzel ve güçlü şiirler söyleyebildiğine güzel bir örnektir.

2- Hafsa bint Hamdûn el-Hicâziyye

Yine hicri 4. asrın şairlerinden olan Hafsa el-Hicâziyye, Madrid yakınlarındaki Vâdi'l-hicâra'da doğmuş ve özellikle bu bölgede şöhret olmuştur. Çokça şiirler söylemiş olan bu şairin maalesef çok az şiiri günümüze kadar ulaşmıştır. Fahr konulu şiirlere ağırlık veren Hafsa el-Hicâziyye, Endülüs'te gazel türünde kasideler yazan ilk kadın şair olarak kabul edilir¹⁷. Gazel türündeki şiirlerine en güzel örnek olarak aşağıdaki beyitleri gösterilir¹⁸:

لي حبيب ولا ينتهي لعتاب   وإذا ما تركته زاد تيهأ
قال لي هل رأيت لي من شبيهه   قلت أيضا وهل ترى لي شبيهأ

Kınamaya gelmez sevgilim   Terkedince onu, kaybederim

Bana der, yok benim benzerim Benim de yok eşim benzerim

Bir diğer şiirinde ise, hizmetçilerin tavırlarından duyduğu rahatsızlığı dile getirir¹⁹:

ياربَ إِنِّي مِنْ عبيدي على جمر الغضا ما فيهم من نجيب
أما جهول أبله متعب أو فطن من كيدته لا أخب

Rabbim! Kor ateş üstündeyim Asaleti bilmez hizmetçilerim

Kiminin cehaletinden çekerim Zekisinin de hilesini beklerim

3- Meryem bint Ebû Ya‘kûb el-Ensârî

Yaşadığı İşbîliye şehrinin eğlence hayatına rağmen dindar kalabilmiş olan bu şair, kadınların eğitimine önem vermiş ve bu alanda gayret sarf etmiştir. Ayrıca iffet ve haysiyeti yönünden Hz. Meryem’e ve şairlik yönüyle de el-Hansâ’ya benzetilmiştir²⁰.

Övgü şiirleriyle tanınan Meryem el-Ensârî, birçok şiirinde Halife Ubeydullah b. Muhammed el-Mehdî’yi övmüş ve bunun karşılığında çeşitli mallarla taltif edilmiştir. Hatta Halife ile karşılıklı şiirler söylediği de rivayet edilir²¹. Bir şiirinde Halifeyi şu beyitler ile övmüştür²²:

من ذا يجاريك في قول وفي عمل وقد بدرت إليّ ولم تُسل
مالي بشكر الذي نظمت في عنقي من اللاني وما أوليت من قبلي
حلّيتني بحلى أصبحت زاهية بها على كل أنثى من حلى عطل

<i>Kim nail olabilir sohbetine</i>	<i>Dolunay gibi doğdun üstüme</i>
<i>Şükranım incilerden kolyene</i>	<i>Dolandı boynuma ilginle</i>
<i>Parladım senin zinetinle</i>	<i>Geçiverdim kadınların önüne</i>

Yine güzel şiirlerine örnek olarak yaşlılıktan dolayı çektiği sıkıntıları dile getirdiği şu beyitleri verilebilir²³:

وسيع كنسيح العنكبوت المههل	وما ترتجي من بنت سبعين حجة
وتمشي بها مشي الأسير المكبل	تدبّ ديبب الطفل تسعى إلى العصا

<i>Yaşlı birinden ne beklersin</i>	<i>Zayıf örümcek ağı gibisin</i>
<i>Çocuk gibi bastonla emeklersin</i>	<i>Zincire vurulmuş esir gibisin</i>

c) Mulûku't-Tavâif Dönemi Kadın Şairleri

Endülüs Emevi Devleti'nin 1031 yılında yıkılması sonucu Mulûku't-Tavâif yani beylikler dönemi başlamıştır. Emevi idaresinin ortadan kalkmasıyla birlikte ortaya çıkan otorite boşluğunun doğal bir sonucu olarak, her bölgede irili ufaklı hânedânlar kuruldu. Bu hânedânlar arasında yaşanan kıyasıya çatışmalar Müslümanların zayıf düşmesine sebep olurken, Hıristiyan İspanya devletlerinin de güçlenmesine ve dolayısıyla *Reconquista*'nın (Endülüs'ü Müslümanlardan geri alma) hızlanmasına sebep oldu²⁴.

Emirlik ve Halifelik dönemlerinde gayri ahlâkî kabul edilen içki, kadın vb. konular şiirde terkedilerek bunun yerine bazı ilmî meseleler işlenmeye başlamıştı. Fakat Mulûku't-Tavâif döneminde ülkeye hâkim olan siyâsî

kargaşa ve onun meydana getirdiği karmaşık hisler sebebiyle terkedilen konular yeniden şiire girmeye başladı. Yine siyasî baskılar sonucunda yalvarma, af ve himmet dileme de sık sık şiirlerde dile getirilir oldu. Bir diğer önemli tema ise Endülüs'ün maddî ve mânevî güzellikleriydi. Bu dönemde siyasî çöküşün aksine şiir, hiciv, methiye, tefâhür, zühd, sabır, hüzün, tabiat, içki, kadın gibi temalar etrafında önemli bir zenginlik kazandı. Yöneticiler ilme ve edebiyata gerekli ilgiyi göstererek bu sahalarla uğraşanları teşvik etti. Şairlerin değeri daha da arttı, öyle ki şairlik vezirliğe denk tutulur hale geldi²⁵.

Şiir yönünden zengin olan Mulûku't-Tavâif dönemi, kadın şairlerin sayısı ve niteliği bakımından da zengindir. Hiç şüphesiz bu dönemin, hatta bütün Endülüs asrının en önemli kadın şairi Vellâde bu dönemde yaşamıştır. Endülüs Emevî halifelerinden Mustekfî-Billâh'ın kızı olan Vellâde'nin dışında yine kendisi gibi meşhur prenses şairler ile cariyelerden oluşan önemli kadın şairler bu döneme damga vurmuştur. Vellâde başta olmak üzere önde gelen bu kadın şairler şunlardır²⁶:

1- Vellâde bint Mustekfî-Billâh

Vellâde, Endülüslü kadın şairlerin en üstünü ve meşhuru olarak kabul edilir. Çünkü halife olan babası Mustekfî-Billâh onun eğitimiyle özel olarak ilgilenmiş ve önemli ilim adamlarından ders almasını sağlamıştır. Serbest bir ortamda büyüyen Vellâde, babasının ölümünden sonra tamamen bağımsızlığını ilan etmiş ve toplumun alışık olmadığı hal ve tavırlar sergilemiştir²⁷.

Belki de Vellâde'nin şöhret kazanmasını sağlayan en önemli husus, evinin kapılarını edebiyatçılara, şairlere ve toplumun önde gelenlerine açmasıdır²⁸. Edebi sohbetlerin yapıldığı bu toplantılara katılanlar, güzelliği ve çekiciliğiyle dikkatleri üzerine çeken Vellâde'nin kalbini kazanmak için adeta yarışmışlardır. Hiç şüphesiz bu katılımcılar arasındaki en önemli isim, çeşitli dönemlerde vezirlik de yapmış olan şair İbn Zeydûn'dur. Endülüs'ün yetiştirmiş olduğu en büyük şairlerden olan İbn Zeydûn, Vellâde'ye olan aşkını şiirlerle dile getirmiş hatta bu uğurda hapse bile girmiştir. Vellâde de İbn Zeydûn'un bu aşkına yine şiirlerle cevap vermiş, ama onunla evlenmeyi reddederek, Leyla ve Mecnun'un efsaneye dönüşen aşkına benzer bir aşkla günümüze kadar anıla gelmiştir. Hayatı boyunca hiç evlenmeyen Vellâde, sadece İbn Zeydûn'u değil, birçok önemli şahsiyeti peşinden sürüklemiş ve yaşantısı ile sürekli gündemde kalmıştır²⁹.

Gazel, hiciv ve tefâhür konularında şiirler kaleme alan Vellâde'nin çoğu zaman İbn Zeydûn'u muhatap aldığı görülür. Diğer Endülüslü kadın şairler gibi en çok gazel türünde şiirler yazan Vellâde'nin şu beyitleri buna en güzel örnektir³⁰:

ترقب إذا جنّ الظلام زيارتي   فإني رأيت الليل أكرم للسرّ

وببي منك لو كان بالشمس لم تُلح   وبالبدن لم يطلع وبالليل لم يسر

Karanlıkta bana gelmeyi arzula   Gece en sadık arkadaştır sırlara

Berberken güneş hiç doğmasa   Ay çıkmasa ve gece hiç akmasa

İbn Zeydûn ise, Vellâde'nin bu beyitlerine şu beyiti ile cevap vermiştir³¹:

إن غبت لم ألق إنساناً يؤانسني   وإن حضرت فكل الناس قد حضرا

*Yokluğunda kimse kalmıyor   Sen gelince kalabalık var her
etrafında   tarafta*

Vellâde, kendisine olan aşkıdan dolayı bazen sürgüne gönderilen ve bazen de hapse atılan İbn Zeydûn'a olan özlemine şu beyitlerle dile getirmiştir³²:

ألا هل لنا من بعد هذا التفرّق   سبيل فيشكو كل صبّ بما لقي

وقد كنت أوقات التزوار في الشتا   أبيت على جمر من الشوق محرق

وكيف وقد أمسيت في حال قطعة
لقد عَجَل المقدور ما كنت أتقي
تمرّ الليالي لا أرى البين ينقض
ولا الصبر من رِق التشوّق معتقي

Bu ayrılıktan sonra var mı acaba   *Aşığın şikayetini sunacağı bir lahza*

Kışın beni ziyaret ettiğin her anda   *Gecelerdim içimdeki ateşin koruyla*

Günler nasıl geçsin ayrılık   *Kader korktuğum şeyi getirdi başıma*
acıısıyla

Ayrılık bitmiyor geceler aksa da   *Sabrın da niyeti yok beni azada*

Bazen aşkına yanıt vermeyen İbn Zeydûn'u yererek, kendi güzelliği ile övündüğü beyitler de kaleme almıştır³³:

لو كنت تنصف في الهوى ما بيننا
لم تهو جاريتي ولم تتخير
وتركت غصناً مثمراً بجماله
وجنحت للغصن الذي لم يثمر
ولقد علمت بأنني بدر السماء
لكن ذهبته لشقوتي بالمشتري

İnsaflı olsaydın biraz aşkımıza   *Gönül vermezdin benden başkasına*

Bıraktın güzel meyveleri dalında   *Yöneldin meyve vermeyen ağaca*

Biliyorsun benzediğimi   *Değiştin beni Jüpiter yıldızına*
dolunaya

Uzun kasideler yerine kısa şiirler yazan Vellâde'nin kolay ve anlaşılır bir dil kullandığı, ama bununla beraber seçtiği kelimelerin güçlü ve etkileyici olmasına özen gösterdiği görülür. Kadın şair olması dolayısıyla zarif bir üsluba sahip olan Vellâde, yaşadığı çevrede ve tabiatta gördüğü güzellikleri de ifade eden bir ruh hali ile cesurca duygularını ifade etmiştir. Renkli bir kişiliğe sahip olması dolayısıyla da kimi zaman edebiyat tarihçilerinin övgüsüne kimi zamanda haddi aşan eleştirilerine maruz kalmıştır.

2- Ummu'l-kirâm bint el-Mu'tasım

Vellâde gibi prenses olan bu kadın şair, Almeria şehrinin yöneticisi olan el-Mu'tasım'ın kızıydı. Babasının küçük yaştan itibaren eğitimi ile ilgilenmesi neticesinde zarif şiirler ve muvaşşahalar yazmaya başladı. Günümüze kadar az sayıda şiiri ulaşan Ummu'l-kirâm'ın ağırlıklı olarak gazel türünü tercih ettiği görülür³⁴. Sevgilisine olan aşkını cesurca ve açık bir şekilde aşağıdaki beyitlerde dile getirmiştir³⁵:

يا معشر الناس أفاعجبوا	بما جنته لوعة الحب
لولا له لم ينزل بيد الدجى	من أفقه العلوي للترب
حسبي بمن أهواه لو أنه	فارقني تابعه قلبي

<i>Hayret edin ey insanlar</i>	<i>Neler yapıyor kara sevdalar</i>
<i>Onun için indi dolunaylar</i>	<i>Yükseklerden toprağa kadar</i>
<i>Bana sevdiğim yeter de artar</i>	<i>Ayrılınca kalbim peşinden koşar</i>

3- Zeynep el-Meriyeye

Yine Almeria şehrinden olan bu şairin, toplumun önde gelen meşhur şahsiyetlerinden birinin kızı olduğu rivayet edilir. Hem güzelliği hem de ağır başlı ve iffetli olmasıyla dikkat çeken Zeynep el-Meriyye'nin gazel türünde çok az sayıda şiiri günümüze ulaşmıştır³⁶. Bunlara en güzel örnek aşağıdaki beyitleridir³⁷:

يا أيها الراكب الغادي بطيئته   عرّج أنبئك عن بعض الذي أجد
 ما عالج الناس من وجد تضمنهم   إلا ووجدني بهم فوق الذي وجدوا
 حسبي رضاه وأني في مسرته   وودّه آخر الأيام أجتهد

Ey yolunda giden yolcu   Gel anlatayım sana bulduğumu

İnsanlar çözedursun bir durumu   Benimki hepsinin üstünde bir tutku

Bana yeter rızası ve mutluluğu   Uğraşırım kazanmak için tutkusunu

4- Nezhûn el-Gırnatiyye

Hicri 5. asrın şairlerinden olan Nezhûn, mizahi yapısı ve fıkralarıyla tanınan bir şahsiyetti. Bunun yanı sıra İbn Kuzmân ve el-A'ma el-Mahzûmî gibi önde gelen şairleri de çokça hicvetmişti³⁸. Yaşadığı aşkları cesurca dile getiren Nezhûn'un gazel türündeki şiirlerine aşağıdaki beyitler örnek olarak verilebilir³⁹:

لله درّ الليلي ما أحيسنها   وما أحيسن منها ليلة الأحد
 لو كنت حاضرنا فيها وقد غفلت   عين الرقيب فلم تنظر إلى أحد
 أبصرت شمس الضحى في ساعدي قمر   بل ريم خازمة في ساعدي أسد

Geceler ne güzel ne harika En güzeli rastlar pazara

O gece hazır olsan da Kimse görmez dalar uykuya

Görürsün güneşi ayın kollarında Süslü ceylanı aslanın yanında

d) Muvahhidler Dönemi Kadın Şairleri

Endülüs'te Mulûku't-tavâifin birbirleriyle mücadeleye girmesi üzerine Hıristiyanlar hücumlarını yeniden başlattılar ve Müslüman emîrler üzerindeki baskılarını arttırdılar. Bu dönemde Kuzey Afrika'da hüküm süren bazı Müslüman devletler Endülüs'ün imdadına yetişti. Önce Murâbitlar ve daha sonra Muvahhidler emîrlerin ve özellikle de fukahanın teşvikiyle Endülüs'e hâkim oldular ve burayı kendi devletlerine bağlı bir vilâyet haline getirdiler. Bu dönemde içeride istikrar sağlanmış, dışarıda ise hıristiyanlara karşı başarılı bir cihad faaliyeti yürütülmüştür. Ancak daha sonraki yıllarda iç karışıklıklar yeniden başladı. Bunda Endülüslü emîrlerin desteklerini azaltmaları, halkın ağır vergiler karşısında bunalması, daha önce yardım eden fukahadan bazılarının bu defa tam aleyhte bir tavır takınması ve Kuzey Afrika'da baş gösteren bazı iç huzursuzlukların önemli rolü bulunuyordu. Hem Mağrib hem de Endülüs'te hemen hemen aynı anda ortaya çıkan bu gelişmeler Müslümanların gücünü zayıflattı ve daha önce Hıristiyanları üst üste yenilgiye uğratan ordular bu defa üst üste bozguna uğramaya başladı. Böylece Müslümanların İspanya'daki hâkimiyeti yavaş yavaş sona doğru yaklaştı⁴⁰.

Bu çalkantılı siyasi hayata rağmen, toplumsal hayatta edebi faaliyetler çok fazla kesintiye uğramadan devam etti. Bu dönemde de gerek soylu aileler gerekse cariyeler arasında adından söz ettiren kadın şairlerin varlığı kendini hissettirdi. Bu kadın şairlerin önde gelenleri şunlardır:

1- Hamdûne bint Ziyâd el-Mu'eddib

Gırnata'ya yakın bir bölge olan Vadi Âş'ta yetişen bu şaire, güçlü şiirlerinden dolayı Mağrib'in Hansâ'sı lakabı verilmiştir⁴¹. Diğer kadın şairlerin çoğunun aksine Hamdûne dindar, ağır başlı ve iffetli hayat tarzı ile dikkati çeker⁴². Onun ince ruhlu ve zarif yapısını yansıtan şu beyitler, gazel türüne güzel bir örnektir⁴³:

ولمّا أبى الواشون إلى فراقنا
وما لهم عندي وعندك من نار
وشنّوا على أسماعنا كل غارة
وقلّ حماتي عند ذاك وأنصاري
غزوتهم من مقلتيك وأدمعي
ومن نفسي بالسيف والسيل والنار

Ayrılığımız için uğraşanlar var ya Niyet yok bizde intikama
Geçtiler her taraftan saldırıya Azdır beni savunan ama
Çarpıştın onlarla göz yaşlarımla Canımla, kılıçla, ateşle, suyla

2- Kasmûne bint İsmail

Hicri 7. asır şairlerinden olan Kasmûne, Yahudi asıllı idi ve birçok Yahudinin huzur ve barış içerisinde yaşadığı Gırnata şehrinde doğmuştu. Şiirlerinde daha çok hüznü dolu duygularını dile getirmiş ve ince ruhlu zarif yapısıyla dikkatleri çekmiştir. Gençliğinin baharında ve henüz bekâr iken, yalnızlıktan dolayı hissettiği duygularını şu beyitlerle dile getirmiştir⁴⁴:

أرى روضة قد حان منها قطافها
ولست أرى جان يمذّ لها يدا
فوا أسفاً يمضي الشباب مضياً
ويبقى الذي ما إن أسمّيه مفرداً

Görmekteyim olgunlaşmış bir Kimse yeltenmiyor koparmaya
bahçe bile

Yazıklar olsun kaybolan gençliğe Yalnızlık kaldı sadece geriye

3- Hafsa er-Rakûniyye

Hicri 6. asır şairlerinden olan Hafsa, güzelliği, edebi, zekâsı ve hazır cevap olmasıyla dikkatleri çekmişti⁴⁵. Muvahhidlerin kralı Abdulmu'min b.

Ali'nin haremde eğitim yapan şair, bir gün kralın huzurunda irticalen aşağıdaki beyitleri okur ve son beyitte Muvahhidlerin sembolü olan "الحمد لله" "Hamd yalnızca Allah'adır" ifadelerini kullanır⁴⁶:

ياسيد الناس يا من يومئذ الناس رفده
 أمنن علي بطرس يكون للدهر غده
 تخط يمينك فيه "الحمد لله وحده"

Ey insanların efendisi Sensin insanların beklentisi
Bir sayfa açayım yeni Olsun zamana karşı direnci
Yazsın lütfunu, bereketini Yalnız Allah'adır hamdi

Yukarıda adı geçen kadın şairler, dönemlerinin en önde gelenleri şairleri oldukları için örnek olarak verilmiştir. Oysa Endülüs'teki kadın şairlerin sayısı, sınırlanamayacak kadar çoktur, ama maalesef ya şiirlerinin azlığı ya da kendileri hakkında yeterli bilginin bulunmaması dolayısıyla yeterince ele alınamamışlardır.

Hiç şüphesiz kadın şairler Endülüs'te edebi hayatın gelişmesine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Hicri 2. asırda Doğu'dan gelen cariyeler arasında şairlerin olması ve bunların zamanla hayata katılması, kadınların şiire olan ilgisini arttırmıştır. Zamanla kralların ve emirlerin kızları arasından, ayrıca toplumun çeşitli kesimlerindeki hür kadınlardan da şairler yetişmiştir.

Kadın şairlerin ele aldıkları şiir türleri arasında gazel başta gelir. Gazelin her iki türünde de yani iffetli aşk şiirleri ile açıklığı ve müstehcenliği dile getiren şiirlerle kadın şairler duygularını dile getirmişlerdir. Gazele ek olarak, medih, hiciv ve tabiat betimlemelerini ele alan şiirler de büyük bir yekün

tutmaktadır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi bu şiirler uzun kasideler yerine kısa parçalar halinde yazılmışlardır. Bir kısmı alışılmış Arap şiir geleneğini taklit ederken bir kısmı da şiire birçok yenilikler getirmiştir.

Sonuç olarak bütün bu şiirler incelendiğinde, Endülüs toplumunda yaşayan kadının konumuna dair birçok bilgiler elde edilmektedir. Özellikle serbest yaşantısı ve duygularını cesurca dile getirmesi, erkeklerin arasına karışarak birçok ortama rahatça girebilmesi, edebi mahfillerde ve saraylarda kendine yer edinerek şiirlerini özgürce okuması öne çıkan en önemli hususlardır.

KAYNAKÇA

Abbâs, İhsân: *Târîhu'l-edebi'l-Endelusî- 'Asru't-Tavâ'if ve'l-Murâbitîn*, Beyrut, Dâru's-sekâfe, 1962.

Târîhu'l-edebi'l-Endelusî 'asru siyâdet Kurtuba, Beyrut, Dâru's-sekâfe, 1969.

Beyhem, Muhammed Cemîl: *el-Mer'e fî hadârati'l-Arab*, Dâru'n-neşr li'l-câmi'iyîn, 1962.

Buflâka, Sa'îd: *eş-Şi'iru'n-nesevî'l-Endelusî*, Cezayir, Dîvânu'l-matbû'âti'l-câmi'iyye, 1995.

Cerrâr, Salâh: *Kıraât fi'ş-şi'ri'l-Endelusî*, Umman, Dâru'l-mesîre, 2007.

Çınar, Mustafa: "Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebi Çevresi" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum, 2002.

Çiftçi, Faruk: "Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi (316-422/929-1031)" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum, 1999.

Ebû Zeyd, Sâmî Yusuf: *el-Edebu'l-Endelusî*, Umman, Dâru'l-mesîre, 2012.

Ferrûh, Ömer: *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 6 c., Beyrut, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1984.

Heykel, Ahmed: *el-Edebu'l-Endelusî*, Mısır, 1962, s. 99.

İbn Zeydûn: *Dîvan*, thk. 'Abbâs İbrâhîm, Lübnan, Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1996.

İsa, Fevzî: *Şâ'irâtu'l-Endelus ve'l-Mağrib*, İskenderiye, Dâru'l-ma'rifeti'l-cami'iyye, 2008.

eş-Şi'ir fî 'asri'l-Muvahhidîn, İskenderiye, Kulliyetu'l-adâb Câmi'at dâri'l-vefâ, 2007.

Kacce, Muhammed Hasan: *Dirâsât fî't-târih ve'l-edeb ve'l-fenni'l-Endelusî*, ed-Dâru's-Su'ûdiyye, 1985.

Kerîm, Mustafa 'Avad: *Fennu't-tevşîh*, Beyrut, Dâru's-Sekâfe, 1959.

Kudât, Muhammed Ahmed: *eş-Şâ'irâtu'l-Endulusiyyât fî 'asri'l-Mulûki't-tavâ'if*, Ürdün, 1994.

Mağribî, İbn Sa'îd: *el-Mağrib fî hula'l-Mağrib*, 2 c., thk. Şevkî Dayf, Kahire, Dâru'l-ma'ârif, 2009.

Makarrî, Şihâbuddîn Ahmed: *Nefhu't-tîb*, 6 c., Lübnan, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye.

Özdemir, Mehmet: "Endülüs (Siyasi Tarih, Teşkilat)" *DİA*, C. XI, s. 211-225.

Râfî'î, Mustafa Sâdık: *Târîh âdâbi'l-Arab*, 3 c., Kahire, Mektebetu'l-îmân, 1997

Reysûnî, Muntasır: *eş-Şi'ru'n-nesevi fi'l-Endelus*, Beyrut, Dar mektebeti'l-hayat, 1978.

Sa'îd, Muhammed Mecîd: *eş-Şi'r fî 'asri'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn bi'l-Endelus*, Ürdün, Dâru'r-râye, 2008.

Şek'a, Mustafa: *el-Edebu'l-Endelusî mevdû'âtuhu ve funûnuhu*, Beyrut, Dâru'l'ilm li'l-melâyîn.

Toprak, Faruk: "Endülüs Şiirine Genel Bir Bakış" *AÜDTCFD*, C. XXXIII, sayı: 1-2, Ankara, 1988, s. 157-175.

¹ Bu dönemler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Özdemir “Endülüs (Siyasi Tarih, Teşkilat)” *DİA*, C. XI, s. 211-216.

² Muntasır Reysûnî, *eş-Şi'ru'n-nesevi fi'l-Endelus*, Beyrut, Dar mektebeti'l-hayat, 1978, s. 29.

³ Ahmed Heykel, *el-Edebu'l-Endelusî*, Mısır, 1962, s. 99.

⁴ İhsân Abbâs, *Târîhu'l-edebi'l-Endelusî- 'Asru't-Tavâ'if ve'l-Murâbitîn*, Beyrut, Dâru's-sekâfe, 1962, s. 216; Mustafa 'Avad el-Kerîm, *Fennu't-tevşîh*, Beyrut, Dâru's-sekâfe, 1959, s. 99.

⁵ Reysûnî, *a.g.e.*, s. 33-34.

⁶ *A.e.*, s. 34-35.

⁷ Endülüs şiiri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Faruk Toprak, “Endülüs Şiirine Genel Bir Bakış” *AÜDTCFD*, C. XXXIII, sayı: 1-2, Ankara, 1988, s. 157-175.

⁸ Muhammed Cemîl Beyhem, *el-Mer'e fi hadârati'l-Arab*, Dâru'n-neşr li'l-câmi'iyîn, 1962, s. 239.

⁹ Reysûnî, *a.g.e.*, s. 24-26.

¹⁰ Muhammed Hasan Kacce, *Dirâsât fi't-târih ve'l-edeb ve'l-fenni'l-Endelusî*, ed-Dâru's-Su'ûdiyye, 1985, 90.

¹¹ Salâh Cerrâr, *Kıraât fi'ş-şiri'l-Endelusî*, Umman, Dâru'l-mesîre, 2007, s. 175.

¹² Kacce, *a.g.e.*, s. 93.

¹³ Fevzi İsa, *Şâ'irâtü'l-Endelus ve'l-Mağrib*, İskenderiye, Dâru'l-ma'rifeti'l-cami'iyye, 2008, s. 45.

¹⁴ Halifelik Dönemi edebiyatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Faruk Çiftçi, “Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi (316-422/929-1031)” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum, 1999.

¹⁵ Sâmî Yusuf Ebû Zeyd, *el-Edebu'l-Endelusî*, Umman, Dâru'l-mesîre, 2012, s. 234.

¹⁶ Şihâbuddîn Ahmed el-Makarrî, *Nefhu't-tîb*, 6 c., Lübnan, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, C. VI, s. 26.

¹⁷ Kacce, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁸ İbn Sa'îd el-Mağribî, *el-Mağrib fi hula'l-Mağrib*, thk. Şevkî Dayf, Kahire, Dâru'l-ma'ârif, 2009, C. II, s. 37.

¹⁹ *A.e.*, s. 38.

²⁰ Muhammed Ahmed el-Kudât, *eş-Şâ'irâtü'l-Endulusiyyât fi 'asri'l-Mulûki't-tavâ'if*, s. 30.

²¹ Mustafa Sâdik er-Râfî'î, *Târîh âdâbi'l-Arab*, 3 c., Kahire, Mektebetü'l-îmân, 1997, C. II, s. 253.

²² el-Makarrî, *a.g.e.*, C. I, s. 149.

²³ *A.e.*, s. 151.

²⁴ Özdemir, *a.g.m.*, s. 214.

²⁵ *A.m.*, s. 220.

²⁶ Mulûku't-Tavâif dönemi edebiyatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Mustafa Çınar, “Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebi Çevresi” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum, 2002.

²⁷ Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 6 c., Beyrut, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1984, C. IV, s. 141.

- ²⁸ Sa'îd Buflâka, *eş-Şi'iru'n-nesevî'l-Endelusî*, Cezayir, Dîvânu'l-matbû'âti'l-câmi'iyye, 1995, s. 83.
- ²⁹ İhsân 'Abbâs, *Târîhu'l-edebi'l-Endelusî 'asru siyâdet Kurtuba*, Beyrut, Dâru's-sekâfe, 1969, s. 109.
- ³⁰ el-Makarrî, *a.g.e.*, C. V, s. 340.
- ³¹ *Dîvan İbn Zeydûn*, thk. 'Abbâs İbrâhîm, Lübnan, Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1996, s. 342.
- ³² el-Makarrî, *a.g.e.*, C. VI, s. 342.
- ³³ Mustafa eş-Şek'a, *el-Edebu'l-Endelusî mevdû'âtuhu ve funûnuhu*, Beyrut, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, s. 183.
- ³⁴ Sâmi Ebû Zeyd, *a.g.e.*, s. 243.
- ³⁵ el-Mağribî, *a.g.e.*, C. II, s. 203.
- ³⁶ Sâmi Ebû Zeyd, *a.g.e.*, s. 242.
- ³⁷ el-Makarrî, *a.g.e.*, C. VI, s. 22.
- ³⁸ Muhammed Mecîd es-Sa'îd, *eş-Şi'r fi 'asri'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn bi'l-Endelus*, Ürdün, Dâru'r-râye, 2008, s. 194-195.
- ³⁹ el-Makarrî, *a.g.e.*, C. VI, s. 31.
- ⁴⁰ Özdemir, *a.g.m.*, s. 215.
- ⁴¹ er-Râfî'î, *a.g.e.*, s. 281.
- ⁴² Ebû Zeyd, *a.g.e.*, s. 236.
- ⁴³ el-Makarrî, *a.g.e.*, C. I, s. 23.
- ⁴⁴ Kacce, *a.g.e.*, s. 73.
- ⁴⁵ Fevzî İsa, *eş-Şi'ir fi 'asri'l-Muvahhidîn*, İskenderiye, Kulliyetu'l-adâb Câmi'at dâri'l-vefâ, 2007, s. 115.
- ⁴⁶ el-Makarrî, *a.g.e.*, C. I, s. 31.